

tłumaczenie się w przyszłości jej niezajomością w przypadku czynów niezgodnych z obowiązującym kodeksem¹⁵⁹.

Naukę w domu uzupełniało, stopniowo poszerzane, zaznaczanie swojej obecności w życiu publicznym, a zwłaszcza uczestniczenie w cotygodniowych wspólnych czytaniach Prawa, przysłuchiwanie się rozmowom osób starszych i naukom mędrców oraz śpiewom i opowieściom o wydarzeniach z przeszłości, czy branie udziału wspólnie z rodzicami w obrzędach ofiarnych, modłach pokutnych oraz w innych uroczystościach w sanktuariach i w świątyni¹⁶⁰.

W Starym Testamencie spotykamy kilka pojęć na oznaczenie osób zajmujących się nauczaniem, a mianowicie *moreh* (nauczyciel), *melammed* (nauczający), *hakem* (mędrzec) i w niektórych przypadkach — co nabiera szczególnej wymowy — *ab* (ojciec)¹⁶¹. Z kolei w Pierwszym Liście do Koryntian i w Liście do Galatów pojawia się grecki termin *paidogogos* czyli nauczyciel względnie opiekun dzieci, którego użycie, biorąc pod uwagę podany kontekst, może świadczyć o rozpowszechnieniu się w Palestynie w I w. n.e., przynajmniej w rodzinach *zhellenizowanych* i bardziej zamożnych, instytucji nauczyciela domowego¹⁶². Dzieci ludzi uboższych uczęszczały jedynie do szkół elementarnych utrzymywanych przez gminy¹⁶³.

Sam system wychowania w Palestynie przechodził na przestrzeni dziejów dość zasadnicze zmiany. Początkowo nauczaniem oprócz rodziców zajmowali się lewici, którzy nauczali Prawa i wyjaśniali wszelkie kwestie niejasne i sporne, przeplatając swoje wypowiedzi różnego rodzaju napomnieniami i wskazówkami¹⁶⁴. Szereg aluzji w Starym Testamencie dopuszcza jednak istnienie niektórych, aczkolwiek ograniczonych, form nauczania typu instytucjonalnego już w epoce wczesnej, które opierały się zapewne na systemie szkół działających przy izraelskich sanktuariach w Silo, Sychem i Hebron. Natomiast z epoki Salomona i Dawida pochodzą wzmianki zdające się wskazywać na utworzenie w owym czasie szkół królewskich prawdopodobnie wzorowanych na instytucjach egipskich, początkowo działających w Jerozolimie, później również w Samarii. Zdaniem Lemaire na początku VIII w. p.n.e. oprócz wspomnianych szkół królewskich istniały ponadto szkoły kapłańskie i prorockie¹⁶⁵.

Decydujący wpływ na specyficzny charakter systemu wychowania w Palestynie wywarło niewątpliwie zburzenie świątyni w Jerozolimie najpierw za Nabuchodonozora, a następnie kilka wieków później za cesarza rzymskiego Tytusa. Rozproszenie się narodu w tzw. okresie diaspory spowodowało, że z uwagi na brak oficjalnie funkcjonujących instytucji nauczających sprawą wręcz fundamentalną dla dalszego istnienia narodu i zachowania jego odrębności etnicznej stało się wypracowanie nowych form życia religijnego i społecznego, które pozwoliłoby przetrwać w niesprzyjających warunkach. W tej sytuacji za podstawę całego systemu funkcjonowania państwa przyjęto zasadę, że znajomość objawionego Zakonu czyli Tory rozumianego jako nakazy samego Boga przekazane Mojżeszowi, wymaga wspólnego ich czytania i wyjaśniania, co pośrednio prowadziło do zwiększenia roli rodziny jako środowiska wychowującego. Tym bardziej, iż Księga Powtórzonego Prawa jednoznacznie podkreśla rolę wychowania w rodzinie i nakłada z tego tytułu szczególne obowiązki na rodziców¹⁶⁶. Równolegle wzrasta prestiż pisarzy (hebr. *soferim*, gr. *grammateis*), którym później nadano miano rabinów (gr. *nomikoi*, *didaskaloi*) tzn. znawców i komentatorów Tory¹⁶⁷. Tak więc wychowanie publiczne nie posiadało początkowo większego znaczenia i nabrało charakteru powszechnego dopiero w okresie znacznie późniejszym.

Ze szkołą w pełnym znaczeniu tego słowa mamy do czynienia przypuszczalnie w II w. p.n.e., kiedy pojawia się wzmianka o *bet midras* (gr. *oikos paideias*) czyli dom książki. Trudno z kolei uznać bez zastrzeżeń wiarygodność relacji o zorganizowaniu nauczania publicznego już za czasów Jana Hyrkana około 130 r. p.n.e., zwłaszcza, iż nie znajduje to dostatecznego potwierdzenia w innych źródłach. Nie mamy natomiast podobnych wątpliwości w przypadku działalności pierwszego domu nauki (hebr. *bet hassepher*), który po otwarciu go przez Simoną